

Гаврило ШЋЕПАНОВИЋ*

РАТНИ САНИТЕТ У ЦРНОЈ ГОРИ ЗА ВРЕМЕ ДИНАСТИЈЕ ПЕТРОВИЋ

НАРОДНА И ТРАДИЦИОНАЛНА МЕДИЦИНА

За време два века династије Петровић, црногорски народ је живео у тешким економским и социјалним приликама. Други периоди ратова за ослобођење остављали су за собом велико сиромаштво. Због свега овога, цивилизацијски развој опште здравствене културе био је стално ометан. Тиме се ублажава горчина сазнања чињенице да се научна медицина у Црној Гори почела развијати тек у последње две деценије 19. века.

Народна медицина у рату и миру имала је значајну улогу у заштити здравља народа. Она је била важан позитиван фактор у развоју здравствене културе иако је садржавала једним делом празноверје и заблуде. Тим послом бавили су се не само појединци, него и читаве породице, па чак и братства. Најпознатије братство Иличковић из Црмнице, које се традиционално бавило народном медицином. Њихови резултати били су познати и ван Црне Горе. Пошто су са успехом видали ратне ране, Иличковићима је од 1858. године било забрањено да у војсци буду обични редови. Одређена им је улога да лече ратне ране и имали су ратни распоред у ратним јединицама.

Као народни лекари, Иличковићи су били повлашћени и штићени од државне управе, а тражени и слављени од читавог народа у коме су имали велики углед. У рату против Турака, 1862. године, и у Црногорско-турском рату 1876/78. значај и слава Иличковића достигла је врхунац. Доласком школованих лекара забрањује се рад свим народним лекарима у Црној Гори, једино се према Иличковићима и даље показује благонаклоност и толерантност. Задржали су „дозволу за видање пушчаних рана само за вријеме рата”. Такође, за време рата у својим бригадама помагали су стручном ме-

---

* Примаријус на Војномедицинској академији у Београду.

дицинском особљу у лечењу рана и болести. За заслуге у лечењу ратних рана књаз Никола је 1894. године све живе Иличковиће унапредио у чинове стотинаша. Добили су грб официра народне војске „знак вишег достојанства којим ће се они разликовати од осталих сељака и поносити међу Црногорцима”.

Болести које нису могли да излече, видари су остављали природи и судбини. Сваки болесни или рањени Црногорац био је, на неки начин, сам себи лекар и апотекар. Кућа му је често била и болница. Нужда га је терала да се сналази како је могао и умео, ослањајући се у лечењу на средства и могућности које му је природа пружала. Њихови саборци, сестре, мајке или жене с бојишта су их доносили кући на импровизованим носилима. У лечењу су примењивали искуствену – емпиријску медицину. Говорили су да је најбољи ранар онај „који се више пута рањавао и на себи учио који је најлакши и најбржи начин лечења”.

Народни лекари имали су елементарно емпиријско знање из медицине, па треба признати њихову позитивну улогу у лечењу рањеника и болесника. Знања тих људи треба одвојити од тзв. надрилекарства, које је и тадашњим законима било забрањено (бајање, врачање, вештичење, молитве...). такође, био је забрањен рад гатарима, пророцима, као и разним видовњацима и чудотворцима.

Елементарно медицинско знање и традиционално искуство често су давали веома добре резултате. Народни лекари су добро познавали репозицију прелома и ишчашења. Иммобилизацију су вршили тзв. „удлагама” од дрвених дашчица, испод којих су стављали вуну. Прављена је и од смеше конопље, сапуна, беланцета и смрвљене опеке. Завоји су ткани од вуне или лана, дужине 4-6 метара, ширине 10-15 cm. Уместо газе, употребљавало се размекшано ланено платно, разних димензија. За дренове, зване „фитиље”, користили су ланена влакна од 20 cm. Пре употребе завојни материјал кували су у чистом маслиновом уљу. Ране су испирали ракијом „првијенцем” и врућим уљем.

Од већих захвата „народни хирурзи” вршили су трепанацију лобање. Метода се звала „шароњење”, а користила се код повреде главе, падавица и тешких неуралгичних стања. Све то објашњавано је чињеницом „да је пала крв на мозак”. Болеснику би се претходно давала добра доза ракије. Забележен је пример успешног излечења пацијента са рањеним трбухом и раздором црева. Народни лекари употребили су моћ уједа великих мравца, чија глава остаје као копча на зиду црева. Овај случај шивења рана мрљавим главама извео је видар Никола Мартиновић на рањеном Бокелу 1867. Трбушну дупљу испрала су ракијом „првијенцем”, дренирала је „фитиљима”, а мелемима лечили рану на трбушном зиду.

ОРГАНИЗАЦИЈА ВОЈСКЕ И РАТОВИ У ХVIII И ХIХ ВЕКУ

За време владавине династије Петровића, црногорска војска је имала устројство по племенској припадности. У ствари, војску је чинио народ, а поштовала се традиција да је сваки мушкарац, који може пушку да носи – ратник. Често су отац и син били у истом строју, а нису ретки случајеви да се у батаљону нађу све три генерације ратника. „Сви Црногорци способни за борбу, заједно са поповима и калуђерима излазе на положај... Жене и одрасле дјевојке које могу да напусте кућу и стоку иду с војском, носе брашњенике, иако без икаквих знања доста успешно обављају санитетске услуге. Мртве и рањене сахрањују што је могуће пре. Крију њихов број пред непријатељем...” (Д. Вуксан).

У борбама за ослобођење у Мартинићима од 11. до 22. јула 1796. год. учествовало је око 5.000 Црногораца. Због недостатка праха и олова употреба ватреног оруђја је била углавном у првим окршајима са Турцима. У већем делу борби употребљавано је хладно оружје, јатагани и мали ножеви, и код Турака и код Црногораца. Према записима хроничара, главна борба је била у рану зору; трајала је четири сата „прса у прса”.

Главномандујући Петар Први Петровић, пред битку је одржао својим ратницима надахнути говор: „Љубезни витезови и мила браћо!... На оружје и на крваво поље мили витезови! Да покажемо непријатељу шта су cadre јуначке горе! Да покажемо да у нама неугашено српско срце куца, српска крвца врије, да покажемо како горскије јунака мишица јунаштом надмашује на бојном пољу сваког душманина...” Владика Петар се цело време борио са јатаганом у руци и био лакше рањен два пута. У овим борбама погинуло је 200 Црногораца, а број рањеника био је велики. Рањеницима су на бојишту прву помоћ указивали народни лекари. Повређене од ватреног и хладног оружја су кућама где су им видали ране.

У борбама на Крусима, 22. септ. до 3. окт. 1796. год. учествовало је 6.300 Црногораца и 23.000 Турака. Био је велики број погинулих и рањених. Прву помоћ и даље лечење вршили су народни видари. Употребљавали су завојни материјал произведен у Аустрији. Била је то значајна помоћ од аустријског цара Леополда Другог. Такође, помоћ је била значајна у храни и баруту за пушке.

У Граховској битци (1. маја 1858. г.) погинуло је или рањено близу 2.000 Црногораца, а рањене и болесне ратнике лечили су народни лекари. Француски адмирал Гравијер (Jurien de la Graviere) после посете Црној Гори, 1858. године, записао је: „...један хирург са моје лађе пратио ме, када сам први пут отишао на Цетиње да учиним посјету рањеницима са Граховца. Овај вјешти оператор обећао је да ће се заузети око њих, али Црногорац неће никада пристати да му се ампутира неки уд, сто пута више воли смрт. Испружени око огњишта у једној задимљеној колиби где се једва дисало,

лежао је на голој земљи велики број рањеника, које је раздирала грозница. Једни су имали бутине, други мишке сломљене од пушчаног зрна. Један стари сеоски ранар вадио је брижљиво једном гвозденом штипаљком комадиће сломљених костију из рамена једног младића које је гној избацио на површину ране. Рањеник је ово мучење трпео не пустивши ни гласа..." Такође, и у Црногорско-турском рату 1862. г. црногорска народна војска имала је велике губитке. Та година у историји је позната као друга Омер-пашина година, или тзв. гладна година. У том чеворомесечном рату црногорска војска имала је 2.150 мртвих и 3.700 рањених, а то значи да је сваки трећи Црногорац био избачен из строја. Помоћ рањеницима пружао је дворски лекар, мајор др Жак Тусен Панкраци, „који се сјајно показао, водио је најмарљивију бригу о свим нашим рањеницима и свима нашим болесницима". Опет су повређени и оболели препуштени вештини лечења „војно-санитетског особља". Материјална штета је била велика. Земља је била опустошена, а стока је скоро истребљена.

Након „гладне" 1862. године, када је Црна Гора била опустошена и попаљена, народ је захватила епидемија колере. Нема тачних података о броју умрлих, али је најреалнија процена да је од ове опаке болести страдало око 1.000 становника Цетиња и околних места. У својим „Мемоарима" књаз Никола пише: „Година 1867. је једна од онијех из којијех је сплетен мученички вијена Црној Гори. Те године уљеже у њу непријатељ за који је народ црногорски до сада само чујао, а мислио да ни он не може продријети у његове високе врлети. Али пред овијем непријатељем страховитијем стајаху Црногорци немоћни с прекрштенијем рукама, гледајући само пустошење дотле никад невиђено. Црна Гора поста заиста црна. То је била колера. Она је понижела много јунака који су турској сили лако одољевали... „

Према попису становништва, 1863/64. године, у Црној Гори је било 196.238 становника. Војска, до 1871. године, није била подељена на родове. Сви су били пешаци, јер је то одговарало особинама Црногораца, државном уређењу, као и економском и финансијском стању државе. У то време тражени су начини за бољу организацију војске. Због тога је, на захтев књаза Николе, 1866. године, кнез Михаило упутио војну мисију у Црну Гору, са задатком да црногорску војску организује по угледу на српску.

Према попису из 1871. године, Црногорска војска је бројала 16.700 војника. У спискове су уведени сви способни мушкарци од 16 до 60 година старости. Њима су у рату командовали племенски капетани, који су још из времена владике Рада имали војну, управну и судску власт. Мобилизације у класичном облику није било све до балканских ратова (1912/13). Селекција људства, коју би обављали лекари на основу здравственог стања, није вршена све до 1908. године.

У Црногорско-турском рату 1876/77, у коме је учествовало 16.000 Црногораца и 11.000 херцеговачких устаника, вођена су чак 72 боја и битке.

Због дужине трајања тај рат се у црногорској историји назива „Вељи рат”. Књаз Никола, главни заповједник војске, пред битку на Вучјем долу 1876. године, са изузетно јаким еписким набојем храбрио је своје војнике: „Књаз потрча на коњу кроз војску, соколећи свакога да похита, довикујући испред сваког батаљона: Ево кренуо Турчин на нас, на његову погибију акобогда! Ево данас славе и поштења свакоме Црногорцу задовијек, акобогда! Но, ха, на ноге! Живо, соколони, данас или никад! За трен ока стајала су 24 батаљона, наредна под оружјем... Нож је радио!...”

У том рату Црногорци су имали велике губитке у људству, а велики број погинулих и оболелих био је међу херцеговачким устаницима. Било је укупно 9.475 погинулих и рањених бораца и цивила, а од тога 2.972 погинула и 6.513 рањених. Иначе, најчешће ратне ране у то време биле су од ватреног и хладног оружја. Разне врсте пушака и револвера из тог времена карактерише мали домет зрна – до 2.000 метара, са малом почетном брзином. Мач и јатаган су често решавали битку, а некада је била довољна и сама претња тим оружјем.

Реорганизацијом из 1881. године војска је подељена у две класе. Прву класу су чинили млађи и здрави људи, физички способни, по речима књаза Николе „овијани полетарци црногорски”. У другу класу су уврштени старији, али још јаки људи, „окушани јунаци”. Бригадама су командовали сенатори, војводе и сердари као највиши органи државне власти.

Начин вођења бојева и борби захтевао је велику покретљивост јединица, да би са што мање средстава и снага постигле што бољи учинак. Таква тактика вођења оружане борбе је исцрпљивала борце до крајњих граница људских могућности и издржљивости. На ток и исход борбе пресудно је утицао маневар ангажованих снага. Наиме, црногорска војска у то време није имала попуне од додатне мобилизације. У борбеним дејствима најчешће је ангажован читав људски потенцијал којим се располагало. Само понекад се остављала мања резервна јединица, а попуна губитака од излечених повратника била је мала, јер ниво развоја медицине није могао да одигра задовољавајућу улогу.

Од 1896. године у Црној Гори је први пут уведена стајаћа војска. Обука је трајала по четири месеца за сваку класу. Први батаљон је формиран 1896. године у Цетињу а други у Подгорици 1904. г. Заједно са пешадијском официрском школом чинили су формацију 1. пешадијске бригаде стајаће војске. Те године Црногорска војска је имала 40.050 војника, и с таквом организацијом ушла је у 20. век. Неки извори говоре да је Црна Гора 1898. год. имала 250.000 становника.

ЛЕКАРИ УТЕМЕЉИВАЧИ НАУЧНЕ МЕДИЦИНЕ У ЦРНОЈ ГОРИ

Чести ратови и њихове последице имали су пресудан значај на развој здравствене културе. То је било време народне медицине која је у Црној

Гори имала дубоке корене. Због свега тога, развој научне медицине је почео касније него у суседним земљама, а имао је веома успорен ток. Повремено су у погранична места долазили аустријски и турски војни лекари. Испитивали су о којим се заразним болестима ради код становништва, или код стоке, да би потом доносили одлуке о забрани контакта са црногорским племеницима. Од 1858. до 1888. године, са мањим прекидима, у Црној Гори је наизменично боравило пет француских војних лекара. То је значајан догађај у историји црногорске медицине. Љихова главна улога била је одговорна дужност књажевог секретара. Вршили су дипломатску дужност са иностранством на француском језику, који је тада био обавезан језик у дипломатији, као и дужност лекара на двору. Постављало их је француско војно министарство, а време проведено на служби у Црној Гори рачунато је као време проведено у француској војсци.

Санитетски мајор Луј-Пол Тедески био је на овој дужности две године (1858/60). Он је очеватац атентата на књаза Данила 1860. у Котору. Указао је прву помоћ смртно рањеном књазу и урадио операцију заједно са Мићом Иличковићем, народним лекаром-хирургом који је био позван да хитно пође у Котор. У то време, ефикасност помоћи рањеницима од стране научне медицине била је доста ограничена. Још увек није била позната на овим просторима ни анестезија нити антисепса, а да не говоримо о трансфузији и другим спасоносним методама лечења. Значајно је име санитетског мајора II класе Густава Фрилеја (1868-1873) који је урадио пројекат и одредио локацију за болницу „Данило I” у Цетињу.

Од 1868. године до почетка 1916. године (крај самосталности црногорске државе) у Црној Гори је на дуже или краће време боравило 20 грчких лекара. Они су својим хуманим професионалним радом дали значајан допринос развоју научне медицине код нас. Иначе, све до краја XIX века у Црној Гори је функционисала паралелно научна и народна медицина.

Први грчки лекари пребегли су из суседних турских гарнизона, или су заробљени у борбама са турском војском. Примали су црногорско поданство, женили се Црногоркама, а свој радни и животни век завршавали у Црној Гори. Били су активни у свим ослободилачким ратовима црногорског народа. Дали су велики допринос као лекари у ратовима 1876/78, у Првом балканском и Првом светском рату. На расписани конкурс у нашој и страној штампи 1909. дошли су грчки лекари. Радиле су као контрактуални лекари (лекари по уговору) на организацији ратног санитета у новоформираним дивизијским областима.

Значајно је име др Емануела Стајса из Пиреја. Дошао је 21. фебруара 1912. године и постављен за лекара по уговору Морачко-васојевичку дивизијску област. Био је запажен као веома кативан лекар и ратни хирург у првом балканском и Првом светском рату у Санџачкој војсци.

За развој медицинске науке у Црној Гори запажену улогу имао је др Милан Јовановић-Батут (1847-1940), највећи медицински ауторитет у срп-

ском народу тог времена. Био је најодговорнији за развој санитетске службе и управник болнице „Данило Г” на Цетињу (1880-1882). У извештају о здрављу народа у Црној Гори, који је поднео књазу Николи 16. јула 1881. године, др Батут ни мало не ублажава опоре чињенице. У том извештају приказује и стање народне војске:

„Частна ми је дужност да Вашој Преузвишености у неколико црта насликам санитетске прилике наше домовине и да поднесем своје мишљење у тој ствари. Народно здравље у Црној Гори није најповољније. Озбиљном и непристрасном посматрачу неће бити потребно дуго те ће доћи до увјерења да је здравље и физичка снага Црногораца далеко лошија него што би се могло очекивати. У болести морају се урачунати и неке последице од рањавања у рату, а тога је у Црној Гори више него игђе. У нас је мало одрасле мушкиње да није бар једном рањавана, а од тих силних рањеника је доста велики број таквих који од несретних последица вјечито болују. Има сувише доказа да је здравствено стање у Црној Гори сасвим лоше и да Црногорац није она чила, снажна, кроз здрава конструкција која се обично налази у народа просте нарави. на поједине примјере здраве конструкције – примјери дубоке страости, челична здравља, грдне телесне снаге и дурашности, богате плодovitости итд. одговорила би тачна статистика укупним посматрањем свих прилика из читаве земље, а доказала би да Црногорац конституционо опада, да је брзовијек и кратковијек, да мало рађа и још лошије одгаја, да му опште физичке и материјалне снаге нестаје. Ваша Преузвишености, веома радо бих ублажио горчину ових ријечи. Рад бих, да за напредне задатке Црне Горе ова земља роди и спреми физички нормално развијене синове, као што је до сада рађала јунаке...”

ЦРНОГОРСКИ ЦРВЕНИ КРСТ

За збрињавање повређених и оболелих у ослободилачким ратовима Црне Горе, треба истаћи драгоцену улогу Међународног Црвеног крста. Та хуманитарна организација била је велики добротвор за црногорски народ онда кад му је било најтеже. Велика помоћ у медицинском особљу и санитетским материјалним средствима помогла је пуно у лечењу рањених и оболелих и ублажила катастрофалне последице ратних недаћа. Црна Гора је постала члан ове организације 29. новембра 1875. године, као 22. потписница Међународног Црвеног крста.

Формирање Црногорског Црвеног крста била је изузетно мудра активност црногорске књажевине пред сами почетак двогодишњег рата са Турцима у Херцеговини (1876-1878). Хришћанска Европа преко Међународног Црвеног крста дала је огромну помоћ Црној Гори. Стигао је велики број лекара и осталог медицинског особља са санитетским материјалом. Готово целу организацију лечења повређених и оболелих устаника у том рату пре-

узеле су санитарске мисије Међународног Црвеног крста Русије, Енглеске, Француске, Аустрије и Италије.

Друштво црногорског Црвеног крста биће значајан фактор у развоју здравствене културе. Радило је са пуним поштовањем седам принципа: хуманост, непристрасност, независност, неутралност, добровољност, јединственост и универзалност. Ова племенита опредељења исказао је у пружању помоћи великом броју избеглица из Херцеговине. Био је тежак задатак и велики испит. Од 1875. до 1877. године у Црној Гори је боравило 10.818 породица из Херцеговине, или 62.496 лица. Сачуван је списак са бројем турских заробљеника од 16. јула 1876. до 16. јануара 1878. године који износи 11.331 војника и официра. Сву ову бригу о смештају и исхрани као и лечењу рањених и болесних низама преузео је црногорски Црвени крст.

У развоју организоване здравствене заштите у Црној Гори посебну улогу имала је болница „Данило I” на Цетињу. Она је, у ствари, и нуклеус развоја војног санитета, јер су у њој школовани кадрови за потребе војске. Од почетка рада болнице све више се напушта народна, а прихвата научна медицина. Подигнута је 1872. године у спомен погинулог књаза Данила I. Била је снабдевена неопходним инвентаром, санитарским материјалним средствима и најпотребнијим лековима. Током првих година у њој су радили лекари који су долазили из Далмације, Грчке и Чешке, али се нико од њих није дуго задржавао на Цетињу.

У Црногорско-турском рату (1876-1878. год.) болница „Данило I” на Цетињу добија неслућени значај. Наступа период од 26 месеци када болницом управљају санитарске мисије Руског Црвеног крста. Своје медицинско деловање они постепено шире и ван оквира болнице. Руски Црвени крст је у Даниловој болници организовао Центар војне здравствене службе. Према тренутним потребама, проширивао је и усмеравао помоћ ка оним пунктovima како су текла борбена дејства. Убрзо се указала потреба за формирањем две привремене болнице – у Грахову и у Жупи Никшићкој, а 1876. године формирање још две привремене болнице: једне на Цетињу, у страом дворцу – Биљарди Владике Рада – са 300 кревета, а друге на Његушима са 70 кревета. „То је било време када је мала престоница Црне Горе имала чудноват изглед. Било је у њој више рањених и болних, него ли здравих, била је варош шпитаљ”.

Руске санитарске мисије су се смењивале (од четири мисије, три су биле из Петрограда а једна из Москве). Располагале су медицинским кадром свих профила, а под своју управу су узеле све болнице у Црној Гори. Поред знатних новчаних средстава, доносиле су и велику количину санитарског материјала, који су по одласку остављале у Црној Гори. Дошао је и познати професор универзитета, славни хирург др Николај Васиљевич Клифановски, чије име и данас носи Институт хитне помоћи у Москви. Руске санитарске мисије су примењивале нове хируршке технике у обради ратне ране. Било им је познато искуство великог руског хирурга Пирогова који је

30 година раније у рату на Кавказу вршио хируршке интервенције примењујући нове методе, као што су хлоретил при операцији и гипсане имобилизације.

Велику материјалну помоћ донела је и санитетска мисија из Енглеске, а такође значајну помоћ у лечењу повређених и оболелих у Херцеговачком устанку пружиле су мисије Црвеног крста из Женева, Париза, Хага, Беча и других европских метропола. Хирурзи из других европских мисија су имали хируршку праксу у познатим европским болницама и универзитетима. Донели су анестезију, чудесни проналазак зубара из Лондона В. Мортонa. Били су то етар и хлоретил, који је први пут примењен од 1846. године. Хирурзи су донели искуство лорда Листера који је увео антисептичну еру 1865. год. као профилаксу у терапији од могућих инфекција. На основу Пастерових истраживања знали су да се микроби налазе на инструментима и оделима као и у ваздуху. Инструменте су кували, палили, прале су се сале. Носили су заштитна одела, капе, маске и рукавице и тиме спречавали настанак инфекције. Хирургији је све више придаван значај у рату. Због тога је црногорска књажевина тежила да одржи континуитет хируршког рада у јединој болници „Данило I” у Цетињу. Истовремено са Херцеговачким устанком избио је и устанак против Турака у Васојевићима. Међутим, залагање из Цетиња било је усмерено само према Херцеговини. Према писању министра – војводе Гавра Вуковића, „сву пажњу, сву наклоност као и сва средства из цијелог свијета књаз Никола окретао је у Херцеговину. На Тари ништа, у Васојевићима још мање...”. То су васојевићки устаници дуго сматрали највећим грехом и срамотом Цетиња. У Васојевиће није упућен ни један лекар, а Црвени крст није послао чак ни један пакет лекова и завоја. Рањенике, смештене углавном по својим кућама, лечили су народни лекари користећи старинске мелеме.

РАТНИ САНИТЕТ ПРАТИ РАЗВОЈ ВОЈСКЕ

Формирање стајаће војске и усаврашавање родова пешадије и артиљерије, захтевало је нове начине организације лечења рањеника и болесника. Усавршавањем ватреног оружја и оруђа, у земљама са којима је Црна Гора ратовала, повећавао се потенцијални број и тежина ратних повреда. Чести ратни сукоби у Црној Гори за ослобођење од Турака од краја XVIII до средине XIX века учинили су да се на овом простору међу првим гранама медицине појавила хирургија. Све је то захтевало посебне, сталне органе за збрињавање повређених и оболелих, нове методе лечења и већу стручност санитетског кадра.

И напредак медицине донео је нова схватања о лечењу болести о обради ратне ране. Зато је потреба за хирурзима била све већа. Хирургија није била вештина, већ наука којој је придаван значај у рату. Нарочито после

увођења анестезије (1846. год.) и принципа асепсе и антисепсе (1867. год.). специфичности повреда и обољења у ратним условима захтевале су бржи развој ратног санитета.

Водећу улогу у развоју цивилног и војног санитета имала је болница „Данило I” на Цетињу. У свом организацијском и стручном развоју имала је успоне и падове. Сматра се да је највеће домете у прошлом веку постигла од 1882 до 1897. године, када је њен управник био др Петар Миљанић (1849-1897). У то време уживала је глас модерне болнице, јер је др Миљанић пратио сваки корак у развоју медицине, а „... његовим финим и тешким дијагнозама клањали су се чак и капацитети науке као што су Шарко, Билрот и др.”. Др Миљанић је 1884. године одбранио докторску дисертацију у Видбургу (Немачка) и постао први доктор медицинских наука у Црној Гори. Иначе, он је први лекар Црногорац, који је радио у Црној Гори.

Од доношења „Зборника правила, прописа и наредба у санитетској струци Црне Горе”, 1891. године, може се говорити о организацији здравствене службе у правом смислу, а самим тим и о војносанитетској служби. У Старој Црној Гори није постојао појам здравство, већ санитетска струка. Војним и цивилним санитетом од 1891. године управља Санитетско одељење при Министарству унутрашњих дјела. Тај први санитетски Законик био је врло напредан. Обухватао је све потребе здравствене службе у рату и миру. Њиме је забрањен рад тзв. народних лекара, који су пружали жив отпор, јер су имали упориште у народу. Није било лако разуверити народ и доказати предности научне медицине.

Друга глава овог Зборника предвиђала је да у ванредним случајевима (ратне ситуације, елементарне непогоде, епидемије) Министарство може организовати повремене болнице у приватним кућама, монтирати шаторе, или саградити. Закон је имао пуну важност од капитулације Црне Горе, 1916. године. На основу Закона Министарства војног из 1903. године одређен је делокруг Војног санитетског одсека. То је значајан датум у развоју санитетске службе, као и за ширење здравства у Црној Гори. Санитетски одсек је имао значајну улогу у развоју санитетске службе за потребе рата. Организовао је течајеве за болничаре и носиоце рањеника и набављао санитетска материјална средства. Почетком 1906. године на Цетињу је основана двогодишња војна школа за санитетске подофицире, са 56 полазника – питомца. Након школовања, распоређени су у 56 батаљона Црногорске војске.

Уредбом о формирању војске из 1908. године, територија Црне Горе је подељена на четири дивизијска округа: цетињски, подгорички, никшићки и колашински. Санитетски одсек при Министарству војном проширују своју делатност. Предвиђено је да у току рата свака дивизија има свог лекара као санитетског и да сваки штаб дивизије, и у мирно и у ратно доба, има лекара. Иначе, војна обавеза је трајала од 18. до 62. године живота. Уведени су чиновници за санитетске официре и подофицире. Лекари су имали чиновне капетана и командира (чин командира одговарао би чину мајора у садашњој

војсци). Лекарски помоћници, санитетски подофицири, имали су чин санитетског наредника.

Први војни лекар био је др Мило Иличковић. Постављен је за начелника санитета у 1. дивизији на Цетињу, 1910. године. Имао је чина капетана санитетске службе. На Цетињу, 1912. године, почиње рад прва војна болница. Војни санитет није имао довољно санитетског кадра. Две мале касарне у Цетињу и Подгорици у свом формацијском саставу су имале по један батаљон. За потребе стајаће војске сву бригу преузима цивилно здравство. Психијатријски случајеви упућивани су у Дом за умоболне у Даниловграду, који је почео 1904. године. Та болница је дуго била без лекара и одговарајућих лекова за психијатријске болеснике. Записано је да је „због недостатка лекова, средство за лечење понекад била батина или конопац”.

Снабдевање лековима и другим санитетским средствима санитетски одсек је обављао преко цивилних апотека. Прва је отворена на Цетињу, 1879. године, а власник је био студент медицине Јово Дреч, добровољац Херцеговачког устанка. Прва лабораторија у Црној Гори, формирана 1908. године, била је врло ограничених могућности. Препарати за ширу бактериолошку и хемијску обраду слати су у Котор или Беч. У литератури из тог времена наводи се да су оболели од беснила хитно упућивани у Пастеров завод у Нишу. Примера ради, током 1913. године у Ниш је упућено 8 оболелих од уједа паса и један којег је ујео бесни вук.

Зубарску праксу, све до 1904. године, обављали су народни лекари, који су уједно могли да изваде зуб и да ставе лек који ће умањити бол. Те 1904. године помињу се два дипломирана зубара. Године 1911. на Цетињу почиње да ради хемијска лабораторија, а од новембра 1913. године развија се физикална терапија. Набављене су „справе за гимнастику ногу и руку и апарат за топли ваздух”.

РАТНИ САНИТЕТ У БАЛКАНСКИМ РАТОВИМА (1912-1913)

У Балканским ратовима војни санитет био је у целини на великом стручном и организационом испиту. Бројна јачина целокупне црногорске војске на дан објаве рата била је: четири пешадијске дивизије од 11 бригада, са 52 батаљона пешадије јачине од по 500 до 800 људи. Укупно је било 31.000 војника од 18 до 60 година живота. Војска је била распоређена у три одреда: Приморски, Зетски и Источни.

Санитетски одсек при Министарству војном је упутио свим лекарима кутије са комплетима најнужнијег хируршког и другог материјала за рад у пољским условима. Формирају се војне болнице и попуњавају одговарајућим кадром и санитетским материјалним средствима. На Цетињу је формирано 5 већих болница, а у Подгорици и њеној околини 32 превизијалишта, или мање болнице. У никшићу су формиране три болнице мањег смештај-

ног капацитета. Лакши рањеници и болесници, после указане помоћи, одмах су се враћали на фронт. Црногорски војник се није обзирао на лакше ране и није желео напуштати линију фронта, осим ако га на то нису приморали ради пружања помоћи. Ипак, црногорска војска је имала све мањи прилив људства, јер је било мало рехабилитованих и новомобилисаних бораца. Томе треба додати и умањене способности оних који су се вратили са рехабилитације, јер их санитетска служба није могла потпуно да излечи.

Највише губитака црногорска војска имала је у борбама при заузимања Скадра. У борбама за Тарабош, у једном дану погинуло је преко 500 бораца, „међу којима и 150 старца који су бомбе бацали”. Неке јединице су изгубиле и до 50 одсто људства. Поједини батаљони су имали огромне губитке, тако да су поједине области, из којих су те јединице попуњавале, готово остале без мушког становништва. На неким деловима фронта црногорска и турска војска биле су веома близу, па је због изложености непрекидној ватри било онемогућено извлачење рањеника у току дана. Тај мукотрпан посао обављан је под окриљем мрака. По стрмим падинама Тарабоша кретање је било изузетно тешко. Никакава транспортна средства нису могла бити употребљена, већ су рањеници по тешко проходном терену километрима ношени до прве санитетске станице. Извлачење и пружање прве помоћи повређенима из зоне борбених дејстава било је отежано и непоштовањем конвенције о рањеницима.

Један број рањених од Тарабоша до Ријеке Црнојевића, где је постојала импровизирана болница, превожен је бродом, а одатле аутомобилом упућиван је Цетињску болницу. Други део рањеника носилима је преношен до Скадра на Бојану, а одатле чамцима до Св. Николе, а затим копненим путем до Улциња и даље. Због великог прилива рањеника у кратком временском интервалу, санитетска служба је показала велике недостатке у организацији, а нарочито у евакуацији. Све то проузроковало је повећану смртност рањеника. Из овог се потврђује правило да у рату добра организација, а не само медицина, спашава животе рањених и оболелих.

Будући да транспорти Скадарским језером и Бојаном нису били безбедни, коришћени су копнени путеви. Те транспортне обављале су углавном жене. Остало је записано да је тада на путевима било много дугачких колона жена, које су на главни или леђима носиле товари терета. Треба одати највеће признање црногорској жени за њен велики учинак у ратовима.

Импровизоване војне болнице налазиле су се на правцу евакуације повређених и оболелих – према Подгорици, Улцињу, Ријеци, Тузима. Све су у свом саставу имале особље и комплетна санитетска материјална средства из санитетских мисија Међународног Црвеног крста. Ради бољег разумевања и сарадње, санитетским мисијама су додељивани способни и образовани људи из културног и јавног живота Црне Горе, са знањем страних језика. Теже повређени и оболели превожен су на Цетиње, где је био највећи број санитетског особља међународних хуманитарних организација. Најве-

ћа болница, са 300 постеља, била је у Војном стану (касарни) у Цетињу. Након заузимања Скадра формирана је војна болница, где је радило шест заробљених турских војних лекара. Болницом је управљао искусни црногорски војни лекар др Мило Иличковић.

Колико су посла имали црногорски и страни лекари, као и целокупно санитетско особље, види се из податка о броју погинулих и рањених Црногораца. Од укупног бројног стања војске од око 31.000 људи, колико је Црна Гора мобилиста у овом рату, било је: погинулих 2.430, умрлих од болести 406, рањених 6.603. Свега 9.438 официра, подофицира и војника, што чини око трећину мобилисаног људства!

Губици по дивизијама били су:

У Првој дивизији – погинулих 640, умрлих од болести 71, рањених 1.900, свега 2.611 људи. У Другој дивизији – погинулих 789, умрлих од болести 62, рањених 1.833, свега 2.689 људи. У Трећој дивизији – погинулих 486, умрлих од болести 141, рањених 1.527, свега 2.144 људи. У Четвртој дивизији – погинулих 515, умрлих од болести 132, рањених 1.347, свега 1.994 људи.

У то време је Црна Гора имала поред 16 својих и 6 турских лекара који су се на почетку рата предали и пристали да живе у Црној Гори. Велики број здравствених радника дошао је са мисијом Међународног Црвеног крста, тако да је у Црној Гори у то време било укупно 108 лекара. Радило је око 80 мањих и већих болница, превијалишта, стационара и лазарета, и то на Цетињу 14, у Подгорици 33, у Никшићу 3, у Бару 2, у Ријеци, Жабљаку Колашину, Андријевици, Беранима, Пећи, Ђаковици, Бијелом Пољу и Тузима по 1 болница; на Грудима 3 лазарета, на Доброј 2, а на Вирпазару и Светом Николи по 1 превијалиште. Помоћ од Међународног Црвеног крста са две мисије, Петроградском и Харковском, пружио је веома значајну помоћ. Њихова болница била је у Улцињу, у згради основне школе, а цео трошак око издржавања и рада болнице сносили су сами.

Италијански Црвени крст у то време упутио је бројну санитетску екипу која је отворила војну болницу. Сносио је све трошкове лечења повређених и оболелих, а при одласку уступио је Црногорском Црвеном крсту преостали санитетски материјал.

Хуманитарну помоћ пружале су и мисије Црвеног крста Енглеске, Француске, Аустрије, Швајцарске, Холандије и Чешке. Помоћ је стизала и из Африке. Самостално су долазили и поједини лекари хуманисти. Између осталих, истакао се немачки хирург Фридрих Брининг, који је 1912. године дошао као добровољац. За његово име везане су прве операције пластичне хирургије. О томе сведоче два акта из 1913. године. Др Брининг урадио је реконструкцију носева турским војницима који су унакажени у сукобима око Скадра. Хирурги из разних европских земаља су преузели скоро целокупан оперативни рад у лечењу рањеника. Обрада ратне ране уз анестезију била је право благодатање за рањеника. Бројне операције на екстремитетима

рађене су са Есмарховом повеском у бледој исхемији. Хирурзи су имали искуство са X зрацима које је Рентген пронашао 1895. год. Али, први рендген апарат уважен 1913. год. у Цетињу, није био монтиран, па је изостала брза и сугурна дијагностика хируршких обољења а нарочито ортопедских болесника. Рањеници су транспортовани у превијалишта и болнице које су биле удаљене 10 до 100 километара од линије фронта.

Дубоко и искрено признање заслужују сви лекари који су своју лекарску дужност обављали у том времену. Њихови напори, хуманост и племени-тост достојни су сваког дивљења и поштовања. Радиле су у тешким усло-вима, окружени општом немаштином и културном заосталашћу. Краљ Ни-кола је награђивао стране лекаре високим црногорским одликовањима. Го-сподар Црне Горе је наградио и познате црногорске лекаре сенаторским гр-бом. Звање сенатора добили су: др Петар Миљанић, др Божидар Перацић и др Станко Матановић. Били су то познати црногорски хирурзи из краја XIX и почетком XX века.

Током рата Србије са Бугарском, 1913. године, Црна Гора је послала Српској војсци дивизију од 13.000 људи, формирану у четири бригаде. Ди-визија је по формацији имала санитетско одељење с војним лекарима и ле-карским помоћницима (санитетским наредницима) са великим искуством из претходног рата. У лечењу повређених и оболелих ослања се на привре-мене војне болнице српске војске у непосредној близини линије фронта. Иначе. Санитетско одељење је развијало превијалишта на свим правцима напада. Начелник санитета дивизије био је др Мило Иличковић, познати војни лекар, који је тада имао чин капетана, а касније, после уједињења (1918), постаће бригадни ђенерал санитетске службе Југословенске војске. У дивизију су бирани здрави и снажни војници од 20 до 40 година, који су завршили регрутску обуку, при чему се водило рачуна да из домаћинства буде по један обвезник. У том походу дивизија је имала 240 погинулих и умрлих од колере и 721 рањеног борца.

Балкански ратови су иза себе оставили велики број инвалида. Сматрало се да је то отаџбинска, патриотска дужност. Добијао се орден или медаља, а то признање било је уздигнуто до нивоа култа.

РАТНИ САНИТЕТ У ПРВОМ СВЕТСКОМ РАТУ (1914-1916)

У Првом светском рату опет се ратује са неупоредиво јачим непријате-љем. Бројно стање санитетског кадра стајаће војске било је далеко од фор-мацијских потреба. Било је свега 6 војних лекара са 12 лекарских помоћни-ка и 2 војна апотекара. Мада су се сви позвани цивилни лекари, апотекари и ветеринари хитно јављали по свом ратном распореду, у веома кратком периоду од протеклог рата није се могло нешто значајније учинити на побољшању санитетске службе, иако су планови били амбициозни. Непре-

кидне борбе на фронту дугом око 500 километара свакодневно повећавају број погинулих и рањених. Спорадично се појављују заразне болести. Посебну опасност је преставаљао пегави тифус.

Санитетска служба је чинила све што је у њеној моћи да се повећа број повратника, из групе рањених и болесних. Један број лекара хуманиста из суседних земаља као и велики број студената медицине са простора Црне Горе није успео да у кратком времену, између Балканског и I светског рата, напусти Црну Гору, па су, стицајем околности, били од велике користи за организацију и рад војног санитета. У то време било је веома тешко набављати лекове и санитетски материјал. Санитетска средства из иностранства стизала су са закашњењем, а некада им се губио сваки траг.

Ништа мање муке нису имали ни ветеринари. Благовремено спречавање заразе у иначе скромном сточном фонду било је животно питање и за народ и за војску. Тадашње новине пуне су описа тешког стања у војним болницама, у које пристиже велики број рањених и оболелих војника и цивила. При бомбардовању Подгорице, 24. марта 1915. године, било је око сто погинулих и рањених. Рањени су лечени у војној болници у Подгорици, која се налазила у Војном стану, а неки су упућивани на Цетиње. Као и раније, велике заслуге у лечењу повређених и оболелих имале су санитетске мисије Међународног Црвеног крста.

Први се одазвао Грчки Црвени крст из Атине, који је послао особље и санитетска материјална средства за комплетну болницу од 40 постеља. Развили су болницу у Горажду, а затим у Пљевљима, где су збрињавали повређене и оболеле из Санџачког одреда Црногорске војске.

Руски Црвени крст преко Србије је стигао до Рогатице са два вагона санитетског материјала. Збрињавао је повређене и оболеле из Санџачког одреда, као и цивилно становништво. У Пљевљима је формирао болницу од 50 кревета. Руске мисије су се стално попуњавани новим количинама санитетског материјала. По потреби су замењивале санитетско особље. Развиле су болнице у Чајничу, Пљевљима и у Дечанима.

Енглески Црвени крст отворио је болницу од 80 кревета у Пљевљима, где је владала велика епидемија пегавог и трбушног тифуса. Црногорска штампа из тог времена пуна је похвалних извештаја о пожртвовању страних лекара у лечењу наших болесника. Било је то време страдања и патњи у коме су људи у белим мантилима, били жртве свог племенитог позива.

У новембру и децембру 1915. године одбројавани су последњи дани самосталности Црне Горе. Током два месеца кроз Црну Гору прошло је 89.930 српских војника, подофицира и офоцира и хиљаде избеглица. Такође, и краљевска влада са краљем и престолонаследником. Са њима је било особље дипломатског кора савезничких држава. Министарство војно тражи од Санитетског одељења „да одреди по једног лекара за све прихватне станице које су за дочек Србијанаца”. Станице су организоване у Пећи, Тако-

вици, Андријевици, Рожајама, Беранама, Подгорици, Скадру. Указана је неопходна медицинска помоћ великом броју повређених и оболелих војника и избеглица. Заразне болести су биле дијагностиковане. Из војне болнице у Андријевици, 13. децембра, јављено је да су од колере умрла три српска војника, а сутрадан их је умрло још девет. Из Колашина је јављено да је у болници, 25. децембра, било 112 рањених и болесних. Подгоричке војне болнице имале су 17. децембра 1915. године 1.029 рањеника и болесника. О страдањима војске и народа на овом трновитом путу постоји много докумената и забележених сећања. Одступало се у крајње неповољним условима, са лошом обућом и оскудном одећом, по великој хладноћи и снегу. Многи лешеви поред пута „измешаних војника и избеглица обележиће све ужасе сеобе једног народа”. Иначе, ти последњи дани децембра 1915. године пуни су извештаја из свих војних болница о великом броју болесника и рањеника, а такође и о великој несташници лекова и хране за болеснике. Све санитетске мисије из иностранства до краја децембра 1915. године напустиле су Црну Гору.

За обезбеђење српске војске и избеглица у повлачењу ка Јадранском мору највећи значај имала је двомесечна борба, звана Мојковачка операција. У суровим условима 6. и 7. јануара 1916. године, на мојковачким положајима ређали су се напади и противнапади до борбе прса у прса. За та два дана, Бадњи дан и Божић, црногорска војска имала је укупно 445 избачених из строја, од тога 164 погинула и 281 рањеног војника.

Извлачење рањених и погинулих по изузетно великој хладноћи, у дубоком снегу, захтевало је натчовечанске напоре. У истуреним санитетским прихватницама и превијалиштима радили су искусни болничари и медицински техничари – санитетски наредници. Општу медицинску помоћ лекари су пружали у импровизованим амбулантима у сеоским кућама или под шаторима. Даља евакуација рањеника, према 20 km удаљеној болници у Колашину, вршена је у веома тешким условима. Даље лечење рањених и болесних бораца пратила је општа несташница лекарског кадра и санитетског материјала. Посебан проблем представљала је евакуација до дивизијског превијалишту у селу Штитарица, где су радила два лекара са осталим особљем.

У I светском рату ратовало се са неупоредиво јачим непријатељем. У тој неравноправној борби погинуло је 13.325 црногорских војника. У аустроугарске логоре интернирано је преко 15.000 војника, официра и цивила, међу којима је било старијих особа, жена и деце. Број преживелих логораша је мали. Преко 50% интернираних је умрло или убијено бескрупулозним понашањем власти, а највише их је страдало од епидемија заразних болести које су харале у логорима. Изведена анализа показује да је Црна Гора током Првог светског рата изгубила око 20.000 становника. У болницама се лечило преко 10.500 рањеника и болесника.

Ретроспективном анализом оскудних података види се да је санитетско обезбеђење у свим овим ратовима спровођено у условима крајње оскудице. У ратним сукобима у XVIII и XIX веку прву помоћ је указивало тзв. „војено санитетско особље у случају рата”. У тзв. „Вељем рату” помагали су им болничари из страних санитетских мисија. Прва генерација „љекарских помоћника” са једногодишњим курсом (1906. год.) била је на великом испиту у пружању помоћи рањеницима у Балканским ратовима и Првом светском рату. Сада је тешко ценити колико је овај кадар био обучен за одговорну улогу пружања прве помоћи. Затим, да ли су стручно вршили тријажу, а потом одређивали евакуацију по редовима хитности и који су критеријуми били.

Лечење повређених није имало континуирани ток. Рањени се нису могли подврћи комплетном лечењу на једном месту, него су прелазили из руке у руке санитетском особљу из разних европских земаља. Они нису имали организацију и стручни хируршки рад. Евакуација рањеника је у свим црногорским ратовима била веома примитивна у целини, била је такође и спора, јер није било путева и транспортних средстава. Транспортовани су без санитетског пратиоца са импровизованом имобилизацијом.

У даљем току лечења примењиване су различите методе хируршког лечења, засноване на клиничком искуству са рањеницима из ратних сукоба у сопственим земљама. Такође, услови за рад у привременим ратним болницама били су минимални са доста импровизација у раду.

Разорност убојних средстава која су коришћена у овим ратовима била је све већа, тако да се повећавао однос тешко рањених према лакше рањеним. Очито је да циљ ратова није био да се војник онеспособи за борбу, већ да се потпуно уништи или да се учини тешким инвалидом.

Све до 1912. год. у борби је употребљавано хладно оружје, сабља, мач, јатаган. У XX веку стрељачко оружје је добило масовност и разноврсност, такође и експлозивно оружје. Муницијом се постизала већа разорна моћ због брзине ширења ударног таласа. Ране су биле од стрељачког, експлозивног оружја и комбиноване. Организација сложеног хируршког рада у Балканским ратовима и Првом светском рату била је знатно боља у односу на црногорско-турски рат (1876/78).

Према расположивим подацима не може се казати које су повреде доминирале у односу на тело повређеног, али се подела уклапа у статистичке податке вођења локалних ратова тога времена. У сваком случају доминирале су повреде екстремитета. Карактеристике ових ратова су војно-техничка надмоћ непријатеља и бројна људска надмоћ уз изражену суровост са веома тешким последицама за наш народ. Рад комбинованих тимова болничара страних мисија и народних лекара дао је добре резултате. Испојили су хуманост, високи морал и изузетну виталност да се истраје у наметнутим недаћама. За црногорски малобројни санитетски кадар ово је била велика стручна пракса. Мисије лекара из Европе биле су свете и непроцењиве.

Они су испитивали нове хируршке технике и нова санитарска материјална средства, знајући да се ратна хирургија највише учи у рату.

Захваљујући санитарским мисијама, модерна сазнања из домена хирургије доспевала су у Црну Гору, али само за време ратова, а врло ретко и у миру. Благодети оваквог начина лечења видели су тадашњи државни органи, па је држава из оскудних финансијских средстава дотирала материјалним улагањима и другим подобностима за развој хируршке службе.

Оперативно лечење у међуратним периодима до 1918. год. било је веома отежано због недостатка хируршког кадра и санитарских материјалних средстава. Хронични недостатак хируршког кадра најбоље илуструје пропис да „апотекар по потреби, из нужде може бити асистент при хируршким интервеницијама” све до 1916. године. Анестезије су дуго времена давале неквалификоване особе. Лекар је одговарао за неуспех. За доње екстремитете давана је лумбална регионална анестезија. Локална анестезија са новокаином била је најчешћа врста анестезије.

Компликације од инфекција и других недаћа биле су са великим процентом смртности. Здравствена служба у сваком ратном и полсератном периоду у Црној Гори била је у тешкој ситуацији. Број повређених који у рату није био лечен био је знатан. После сваког рата број ратних инвалида био је велики. Непроцењива је штета за историју медицине што нису сачувани документи о раду ратног санитета у овим ратовима. Наш малобројни санитарски кадар мало је водио санитарску евиденцију за време рата. Ми можемо на основу ретких медицинских докумената и на основу казивања очевидаца тих догађаја дати податке како је обрађивана ратна рана, уз коју анестезију и антисепсу, са којом хемостазом и имобилизацијом. О томе би се могли наћи подаци у страниј архивској грађи, јер су извештаје о свом раду однеле санитарске мисије.

После уједињења са Србијом (1918. год.) у кругу болнице у Цетињу и у другим градовима тзв. напредна омладина је правила логорску ватру у коју су бацали медицинску документацију уз паролу: „Хоћемо ново, нећемо старо, живело уједињење са Србијом...”.

УЛОГА ЖЕНЕ У УСПЕШНОМ РАТОВАЊУ ЦРНОГОРСKE ВОЈСКЕ

У свим ратовима које је водио црногорски народ, са правом се може рећи, санитарско обезбеђење спроводило се у условима крајње оскудице. Ратна нужда и сплет других околности у црногорској војсци произвели су ратну праксу, да су жене спонтано преузимале одговорну и тешку улогу око евакуације и даљег лечења рањеника и болесника. Црногорске жене су, вођене осећајем мајке и супруге и митом Косовке девојке и мајке Југовића, дале немерљив допринос у свим ратовима.

На правцима кретања војске колоне жена су сачекивале своју браћу, мужеве и синове, да им поделе храну, одећу, обућу... Понекад су жене биле

ангажоване и за ношење муниције (цебане) на положај. У обрнутом правцу транспортовале су на носилима рањене и тешко оболеле ратнике.

Одзив жена за предану и сваковрсну помоћ војсци био је масован у свим ратовима. Нико их није присиљавао, била је то њихова спонтана реакција на настале догађаје. То је била њихова генерацијама усађивана свест да се у рату нађе у близини свог домаћина, брата или оца „који бој бије”.

Ангажовање жена у ратном напору није било само за синтетске потребе, већ и за интендантске. Ова племенита улога женске ратне коморе имала је и велико психолошко дејство на изнурене ратнике, тако да су они опстајали на положајима истрајавајући до крајњих граница људских могућности. Дакле, жене су биле веома важан позадински ослонац Црногорској војсци у свим ратовима. Није постојало организоване санитетске и интендантске службе у Народној војсци. Тек почетком 20. века формирају се језгра ових служби, али то ни из далека није задовољило потребе војске. За време борбених дејстава извучиле су са бојишта рањенике, при чему су често страдале. У Црногорско-турском рату 1862. године у четворомесечној борби погинуло је 160, а рањено око 400 жена. У тзв. „Вељем рату” у Херцеговини 1876/78, ангажован је велики број жена. Нарочито је запажен њихов рад у Друштву црногорског Црвеног крста.

У ратовима који су следили, драгоцен је улога жена. У Првом балканском рату, у борбама око Скадра била је веома запажена улога жена. Оне су својим пожртвованим радом битно помогле у лечењу рањеника, помажући медицинском кадру. У Првом светском рату такође су се могле видети „колоне црних, погнутих, женских прилика са пуним торбама на леђима, како козијим путевима из својих села одлазе према фронту” (др А. Драшковић).

Иако је устројством војске 1910. године предвиђено да свака дивизија има санитетску чету, да бригада има санитетски вод, а батаљон санитетску десечарију, ипак резерве су биле мале и потенцијали су се брзо празнили. Може се с правом рећи да је црногорска жена одиграла улогу резервне армије Црногорске војске. Била је то женска ратна комора народне војске која је ратовала у своме руху и о хлебу из своје торбице.

ЗДРАВСТВЕНЕ ПРИЛИКЕ У ЦРНОЈ ГОРИ ЗА ВРЕМЕ ОКУПАЦИЈЕ (1916-1918)

Црногорска војска није имала довољно снаге и средстава за адекватно санитетско обезбеђење својих јединица. Рад војног санитета био је под управом санитетског одељења Министарства унутрашњих дјела до капитулације. Наступиле су непуне три тешке године окупације, у којима је становништво било изложено свакодневним патњама и страдањима.

Одласком медицинског особља бројних међународних хуманитарних организација, децембра 1915. године, здравствене прилике се нагло погор-

шавају. Последице рата биле су катастрофалне, не само по броју погинулих и броју инвалида рата него и по броју заробљених и интернираних у логоре. Уопште, здравствено стање становништва, због опште економске беде, било је неповољно. На селу је живело близу 90 одсто становништва, са општом заосталашћу хигијенско-епидемиолошког стања. Вашљивост и шуга били су јако распрострањени. У селима су то прихватили као зло коме се ништа не може. Заразних болести било је све више. Туберкулоза и пегави тифус имали су своје жртве највише у северним крајевима Црне Горе.

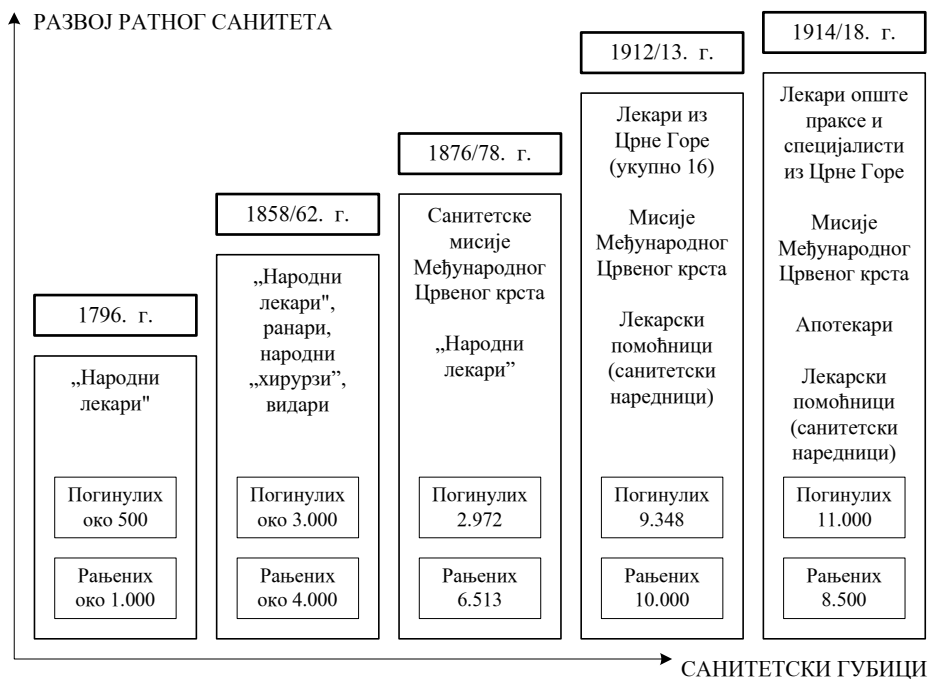
Оскудица се осећала у свему. Штедња је била императив опстанка. Чак се ни болесничке собе нису загревале. Хронична потхрањеност и гладовање били су све масовнија појава, што је утицало на слабљење имунолошких снага органозма. Окупационе власти нису хтеле да ублаже такво стање. Напротив, честом реквизицијом стоке још више су погоршавале ситуацију. Последице глади највише су погодиле народ у Пиви. Ретко је било куће у селу или засеоку да бар једна особа није умрла од глади. У неким селима помрло је од 20 до 25 одсто становника, највише деце. У Пиви је, због осећања изнурености и беспомоћности, било доста случајева самоубиства. Народ је тражио спас у природи. Од биљака је највише користио коприву, штир, млади бјуштур, букову мрезгру, жир, глогиње, лескову ресу, корубине од љешника, жиле од папрати, цријемуш итд. За прехрану је коришћена чак и кожа од старих опанака или поцепаних војничких чизама.

Изгладнело становништво, са исцрпљеним одбрамбеним снагама, захватила је епидемија грипа. Била је то „шпанска грозница” која је харала Европом. У Црној Гори „шпањолка” је узела велике жртве и оставила дубоке трагове сећања у народу. Лекара и лекова скоро да није било. То тешко стање окупације праћено је високом смртношћу становништва. Такође, због свих тих патњи уследио је низак прираштај становништва. После свих ратова остајао је велики број рањеника и болесника. Остајале су ране које је требало видати, а ране су биле велике. И душевне и телесне.

Дубоко признање заслужују сви лекари који су своју дужност обављали у овим ратним недаћама. Њихови напори, хуманост и племенитост достојни су сваког дивљења и поштовања.

Вештина ратовања Црногораца служи другима као класичан пример како се односи победа на бојном пољу, али, на жалост, није добар пример како се чува здравље повређеног и оболелог у рату.

РАЗВОЈ РАТНОГ САНИТЕТА

Dr Gavriilo SCEPANOVIC

LE SERVICE SANITAIRE DE GUERRE DU MONTÉNÉGR
PENDANT LA DINASTIE DES PETROVICH

Resumé

Pendant le règne de la dynastie des Petrovich le peuple monténégrin vivait dans des conditions économiques et sociaux très difficiles.

Les guerres, assez fréquentes, et leurs conséquences ont joué un rôle important dans le développement du service sanitaire. La sécurité sanitaire, pendant les conflits, était effectuée dans des conditions très difficiles. Jusqu'à 1876 les blessés et les maladies étaient soignés par de prétendus médecins.

Pour la première fois, pendant les conflits entre le XIXème et le XXème siècle, les traitements sont effectués par de véritables médecins.

L'Hôpital „Danilo I" Cetinje a joué un rôle crucial dans le développement du service sanitaire civil et militaire. En ce qui concerne le soin des blessés, la Croix-Rouge du Monténégro a apporté une aide tout aussi importante que la Croix-Rouge Internationale. Le premier hôpital militaire a été fondé en 1912 et le premier médecin militaire était le Dr Milo ILICHKOVIC.

Durant ces conflits les femmes monténégrines ont également joué un rôle précieux.

Jusqu'en 1916, le fonctionnement du service sanitaire était sous la direction de la section sanitaire du Ministère des affaires intérieures.

Après ces conflits beaucoup de combattants sont restés invalides.

Une grande reconnaissance est due tous les médecins qui ont fait leur service pendant ces guerres.

La habileté du peuple monténégrin combattre peut servir d'exemple quant la manière de remporter une victoire sur un champ de bataille, mais ne peut guère servir d'exemple quant la manière de soigner un blessé ou un malade pendant la guerre.